

Szabó Zoltán

Bevezetés a Harmadik úthoz

(1960¹ és 1979²)

Ez a könyv egy fogoly gondolkodó írásait szabadítja ki könyvtárak folyóirattermeinek celláiból. Amikor Bibó István tanulmányainak javát és zömét az olvasó elé bocsátom, zavart megilletődés fog el: bénul az értelem, ha olyasvalakivel „száguhd az Illés szekere”, akinek közelében élt. Egy nemzet nagyjai vagy gondolkodók, akik értelmükkel, vagy hősök, akik életükkel szolgálnak; Bibó mind a kettővel. Az, aki a köztársaság nehéz éveiben közzétett korai tanulmányaiba belemélyed, aggodalmasan tárgyilagos, józanul mérlegelő, higgadtan argumentáló gondolkodóval ismerkedik meg: ő a legtűrelmesebb magyar. S ezt a hűvös logikával érvelő embert veti egy vasárnap hajnala a magyar történelem legendáriumába a magatartás hősei mellé, a klasszikus példatárak nagy jelleminek szomszédságába. A történelmi pillanat magasízzása élő, javakorbeli embert éget itt rettentő véglegességgel a nemzeti emlékezetbe:

A NAPTÁR novembert s vasárnapot jelez; az elsőt Halottak Napja után. Az ágyúszó a város peremén előzönlést dörög, a fehér zászló a parlament kapuján kapitulációt hirdet. Az ország néptelen házába behatoló szovjetkatonák a szőnyeges folyosón fegyverest hiába keresnek: a vak is látja, hogy az épület nem védi senki. Már inkább kíváncsiság, mintsem gyanakvás rúgatja be velük a nehéz tölgyfaajtókat. Az egyik teremben mégis találnak valakit, egy civilt. A magos, hajlott hátú, borotvátlan férfiú egy írógép előtt ül. Ír. Mivel tanárra s nem partizánra emlékeztet, nem bántják. Célpont híján a megszállók turistaösztone támad fel a katonákban: nézegetni kezdik a termék falfestményeit. Ezek a századvég teátrális realizmusával ábrázolnak lélekemelő történelmi jeleneteket. Rókamálás, zsinóros díszruhákba öltözött, ápolt szakállú férfiak csoportosulnak rajtuk, a nemzet nagyjai, feltehetően szabadságjogok kihirdetésére, ünnepélyesen. „Kharaso” – bólintanak rá a képek mondandójára a katonák. A kopott ruhájú, korántsem ünnepélyes külsejű férfiú pedig kopogtatja az írógépen, számukra semmitmondó nyelvén, a maga mondandóját.

„Magyarok! – írja. – Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment tárgyalások folytatása céljából, és onnan már visszatérni nem tudott. A reggel összehívott minisztertanácsra a parlament épületében tartózkodó Tildy Zoltánon kívül csak B. Szabó István és Bibó István államminiszterek tudtak megérkezni. Mikor a parlamentet a szovjet csapatok körülfozták, Tildy államminiszter a vérontás elkerülése végett megállapodást

¹ Bibó István, *Harmadik út (Politikai és történelmi tanulmányok)*, Magyar Könyves Céh, London, 1960.

² Utánközlés: Magyar Füzetek, Párizs, 1979 (A szerző kiegészítéseit ezzel megegyezően az írás végén közöljük)

kötött velük, amely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott. Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedül törvényes magyar kormány egyedüli képviselője. Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom:

„Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai szabad népek ama közösségében, akik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalom fasiszta vagy antiszemita kilengések színhelye lett volna: a harcban osztály és felekezeti különbségek nélkül részt vett az egész magyar nép.

„Megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hadsereg és a honi hóhérekülönítmények ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ókonzervatív politikai erőknek minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezését az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna: az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kellett az országba hívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, a hadsereg jelenléte a nyugtalanság és zavargások legfőbb forrása.

„A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyvereivel éljen – kivéve azokat, amelyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam be a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek alapokmányába foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

„Megállapítom egyúttal, hogy Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviseletének törvényes feje: Kéthly Anna államminiszter. Isten óvja Magyarországot!...”

Ezt a fogalmazványt keltezéssel látja el: „Budapest, 1956. november negyedikén”, majd teljes névalírással hitelesíti: „Bibó István államminiszter”. Másolatokat is maga készített róla. Közben újabb és újabb orosz katonák tévedtek be, bámészkodtak, kimentek.

Két nap múlva a miniszter a maga helyzetét már egy csöppet nevetségesnek találta. Helyben maradásának sem volt értelme többé. A szovjet katonaság ostromgyűrűje mögé aligha várhatta forradalmi bizottságok szóvivőit, a tanácsok küldötteit. Az országházban nem volt több tennivalója: a nyilatkozat példányait zsebre vágta, kiment. Gyalogszerrel elment Nagy-Britannia és az Egyesült Államok követségére, valamint a francia kultúrattaséhoz. Amikor ajtót nyitottak neki, általában bemutatkozott: „Bibó István államminiszter vagyok” – mondotta és kissé elcsodálkozott, amikor első szóra elhitték, hogy az, aki. A követség-

geken átadta nyilatkozatának egy-egy példányát, s arra kérte a diplomatákat, hogy juttassák el kormányaikhoz.

A nyilatkozat kikézését kilenc óra tájban fejezte be. Ekkor hazaindult. Lakása félóra járás, a Duna túlsó partján, a Rózsadomb tetején. A hídfőkön az oroszok már megkettőzték a tankjaikat, mivel a magános harckocsikat a szabadságharcosok még megtámadták. A magára gondatlan magános férfiú bántatlanul kelt át a Margit-hídon, egy szomszéd rokonához tért be. Innen telefonált haza és ismerőseinek. Kérte, hogy a fiatalabb barátai, mihelyt a helyzet megengedi, keressék fel. Ideiglenes szállásán tovább gépelte, másolta a nyilatkozat szövegét, s másnap azzal a kéréssel adta tovább, hogy fordítsák le angolra, franciára, s a fordításokból adjanak példányokat a külföldi újságíróknak, míg a magyar példányokat juttassák el befolyásos emberekhez. Írókhoz, politikusokhoz, egyetemi hallgatókhoz, munkástanácsok tagjaihoz.

Arra a kérdésre, hogy falragaszon közhírré tegyék-e a nyilatkozatot, Bibó határozott nemmel válaszolt: tucatjával jelentek meg akkor pontozatok és kiáltványok a házfalakon, ezeket nem akarta szaporítani. Másnap, mivel a lakásán nem keresték, hazatért, s kiáltványa később mégiscsak felkerült a főváros falaira. „Amikor a szovjet csapatok már szerte a városban megakadályozták a lakosság csoportosulásait – írta egy szemtanú később –, százakra menő tömeg hullámozott a Bartók Béla úton egy falragasz előtt. A Múgyetem egyik hallgatója hangosan olvasta a kiragasztott röpcédula szövegét, a kormány parlamenti hivatalában egyedül helyén maradt képviselőjének a nyilatkozatát.” Ezzel a nyilatkozattal került Bibó István a magyar történelem ama nagyjai közé, akik egész lényükkel álltak helyt népük tudatos szándékaiért és ösztönös kívánságaiért.

BIBÓ ISTVÁN 1911-ben született, augusztus hetedikén. Az évszám abba a nemzedékbe utalja, amelynek az Osztrák–Magyar Monarchia boldog és balga békeidejéről már nem voltak emlékei. Ezeket a korosztályokat a háború kitörése kora gyermekkorukban érte, a háborúvesztés, a monarchia szétrobbanása, a Károlyi-forradalom, a proletárdiktatúra, a történelmi ország szétesése és az ellenforradalom: elemi iskolában. A húszas években, amikor a csonka országban a régi rend egészben helyreáll, még gimnazista. A konzervatív konszolidáció megingása, a diplomásokat állástalanságra kiképző egyetemek közül a szegedin éri. Államtudományi doktorátusa után Bécsben és Genfben egészíti ki tanulmányait. Később igazságügyi minisztériumi előadó lesz, de tüzetes történelmi tanulmányokat is folytat: ezek szembeállítják a korszak hivatalos szemléletével, amely a magyarság elhelyezkedését a keresztény-germán kultúrközösségben kereste. Őt alkati adottságai is a magyar politikai gondolkodás erdélyi iskolája felé vonták. Egész habitusában a tizenhatodik és tizenhetedik században fellépő realista államférfiak tanítványa lesz. Azoké, akik Magyarországon „két tar közti”, „üllő és verő közé szorult” helyzetében tartották fenn a független államiságot az erdélyi szűkebb hazában. A „német párt” és „török párt” között harmadikutas politikával egyensúlyozó erdélyiek közül elsősorban Bocskayt tekinti mintaképének. Azt a férfiút, aki végül már szembefordult az egész országterület, nyugati Habsburg-felszabadításában reménykedő urakkal is: elvégre ezek maguk is bevallották, hogy „mit lehetne velünk jót az német, holott magával is tehetetlen”. Ám e régi magyarokhoz őt nem történelmi pár-

huzam keresése vonta. A „nyitott szem és csukott száj hőseinek” realizmusát érezte követendőnek: a Horthy-Magyarország kóros önáltatása ellen keresett védőoltást s Bocskaynak ezt a mondatát idézte legszívesebben: „sem az dialektikához, sem az rhetonkához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását”.

A „dolgot őt magát” néző ember a harmincas évek második felének irodalmi és politikai áramlatai közül szükségszerűen a népi mozgalomhoz érezte magát közelállónak. Ez a marxisták dialektikájától és a nacionalisták retorikájától egyaránt eltávolodva, magát a valóságot igyekezett szem ügyre venni: az ország helyzetét, a nép állapotát. Az új literatúra szóvivői, akiket Babits forradalmároknak becsült, mert „új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom”, egytől-egyig vagy a Bibó Istvánnal egyidős, vagy a nála valamivel idősebb korosztályból kerültek ki, – nem véletlenül. Szekfű Gyula, 1934-ben úgy látta, hogy olyan nemzedékváltásról van szó, amelyben a fiúk szemlélete csaknem minden ponton szembekerül az apák szemléletével: az apák nacionalizmusa országterületben gondolkodik, a fiúk nemzeteszzméjének tartalma a nép lett. Ezért a trianoni problematikából őket az új államokba került magyar kisebbségek megtartása foglalkoztatja, számukra népében él, erősödik vagy gyengül a nemzet. Demokraták, de demokratizmusuk nem polgári. Következésképpen földreformpártiak, s távol állanak mind a nagybirtokrendszer konzervatív híveitől, mind a mezőgazdasági nagyüzem marxista híveitől. Ez a jellemzés épp annyira talál az akkori és későbbi Bibó Istvánra, mint azokra, akiket Szekfű modellnek választott.

Ez a nemzedék a korszak hivatalos szemléletével minden ponton szembe kerül, de radikalizmusa különbözik a marxistákétól is. A különbség az „előbb-utóbb”, „honnan-hová” kérdésekben alapvető, a módszer abban, hogy induktív, empirikus. Míg a marxisták általában kész elméleteket alkalmaznak föltérképezetlen társadalomra, ők a társadalom állapotrajzából jutnak el konkrét reformtervekhez. A Márciusi Frontba torkolló népi mozgalom akkori és Bibó István későbbi gondolatmenete nagyjából így summázható: Magyarország demokratikus átalakításának kérdése elsősorban a parasztság felszabadításának kérdése; ez a kérdés nem oldható meg a haladó értelmiség melléállása nélkül; a marxistáknak a parasztkérdésben a magyar helyzetre találó, vonzó javaslataik nincsenek; a parasztsághoz és az értelmiségi tömegekhez nem tudnak hozzáférni; ebben a helyzetben az ország minden kizsákmányolt rétegét kielégítő társadalmi reform csak nem marxista, agrárszemponitú, és nemzeti jellegű mozgalmak közreműködésével harcolható ki és hajtható végre. Azt, hogy ez a gondolatmenet szilárdan fogódzik meg a magyar valóságban, kommunista részről, akkor, Révai József ismerte el. 1938-ban Prágában írt könyvében ő mutatott rá arra, hogy a marxizmustól eltérő magyar szocialista öntudat és terv kialakulásáért „a magyar munkásmozgalom gyengesége, régi lendületének lelohadása” is felelős, ő vallotta be, saját hitén belül majdnem eretnekségnek ható szókimondással, hogy a „magyar proletárszocializmus ma már nem vonzza magához, nem gyűjti maga köré a haladó gondolat mindenféle irányzatát, nem alkotja gerincét a magyar haladás táborának”. Ő mondta ki, hogy „ezzel a ténnyel szemben nem sokat ér, ha papíron proklamáljuk a munkásosztály, a marxi szocializmus „vezető szerepét”. Mert ez a „vezető szerep” nem valami-

lyen cím és jelleg, nem holmi rang, amit a történelem egyszer s mindenkorra a munkásságnak adományozott”. A Komintern vonalvezetésnek megfelelően akkor még népfrentpolitikában gondolkodó Révai József azt vette észre, hogy Magyarországon népfrentos program kommunista irányítás és munkáspárti közreműködés nélkül jött létre. Az új nemzedék „népi szocialistáit” így jellemezte: „Ellentétben az orosz narodnyikokkal, számukra nem központi probléma saját szocializmusuk és a marxi szocializmus közötti ellentét – tudatában vannak ugyan ez ellentétnek, de megférnek vele, ami más szóval azt jelenti, hogy a proletárszocializmust elfogadják, mint adott tényt, de nem hiszik, hogy a jövő és különösképpen a szocializmus jövője, az övé.” A háború előtt papírra vetett jellemzés találó. Nemcsak a Márciusi Front kiáltványát aláíró Erdei Ferencre, Féja Gézára, Illyés Gyulára, Kovács Imrére, Veres Péterre talált, hanem Bibó Istvánra is, aki – akár a fentiek – a nemzeti paraszt pártban vállal szerepet a háború után.

EZERKILENC SZÁZNEGYVENÖTIG Bibó István keveset hallatott magáról. Írói termése se jelentékeny: néhány tudományos tanulmány szakfolyóiratokban, cikk a „Magyarságtudomány”-ban. Személyes kapcsolatok főként a népi mozgalom ifjabb tagjaihoz, a „szegediek”-hez fűzik. Időnként jelen van Andrassy Klára szalonjában, ez a németellenes értelmiségiek egyik gyülekezőhelye a háború elején. Közéleti szereplése azonban csak 1945-ben kezdődik. Azzal, hogy Erdei Ferenc – akkor az ideiglenes kormány belügyminisztere – első fővárosi útján megkeresi és Szebeny Endrével együtt magával viszi Debrecenbe, közvetlen munkatársának. Bibó a belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetését veszi át. Erdeinél lakik. Éjszakánként hajnalig dolgoznak, vastag cigarettafüstben, a közigazgatás reformtervén. Mivel a korai Bibó-tanulmányokat csak akkor értékeljük helyesen, ha írásait a felszabadulás első keserves esztendejének perspektívájából nézzük, szükséges fölidéznünk az ország helyzetét ebben a pillanatban.

1944 márciusa és 1945 márciusa között a főváros kéthónapos ostromot élt át, az ország olyan hadjáratot, amely egész területét végigdúlta, lépésről lépésre. A régi rend összeomlása során a Tiszántúlt – a papokat leszámítva – csaknem minden nadrágos ember elhagyta. A visszavonuló német csapatokkal elmenekültek a köztisztviselők, a tanítók és tanárok; a nagybirtokosok és gazdatisztek; még a kórházak orvosainak egy része is. Az amit „urak futása” néven emlegettek később, egy társadalmi földcsuszamlással ért fel. Az összeomlás, a nyilasterror, a hidrobantások és a rendszeres fosztogatás láttára az orosz hadsereget végül már olyanok is felszabadítóként várták, akiket éppen az oroszoktól és a kommunistáktól való félelem tett a hitleri szövetség helyeslőivé azelőtt. Azok, akiket a kommunizmus félelme vagy a visszacsatolás öröme tett a Horthy-rendszer támaszaivá, azt látták, hogy ennek a rendszernek egész állami építménye kártyavárként dőlt be, gyakorlatilag 1944 október 15-ének éjszakáján. A baloldal önbizalmát saját erőtlensége rendítette meg. A néhány száz magyarországi forradalmár kommunista az orosz hadsereg magatartásával kapta meg a maga leckéjét a kiábrándulásból. Mindez mindenkit arra tanított, hogy Magyarországon ebben az esztendőben már csak két valóságos erőtenyező volt, mindkettő idegen. Az egyik a német, a másik az orosz. Az alélt

nemzetnek mindenekelőtt azt kellett megtanulnia, hogy miképp nyerhetné vissza önbizalmát, hogyan állhatna saját lábára, az átélt csapások után. Bibó a megújulás lehetőségeit éppen abban látta, hogy a magyar társadalmat az egymásnak ugyan ellentmondó, de egy irányban ható megrázkódtatások együttese „olyan fehér lappá tette, amire 1945 elején minden komoly meggyőző erővel, összefüggő reformprogrammal és realista taktikával fellépő baloldali mozgalom azt írhatta volna fel, amit akart volna». A győztesek által előírt koalíció ilyen reformmozgalom politikai keretének nem volt eleve alkalmatlan. A magyarországi konstrukció az általános európai rendezés szerkezetétől nem tért el lényegesen. Koalíciós kormányok alakultak a főlsszabadult Franciaországban, Olaszországban és Belgiumban is. Ezeknek a nyugati koalícióknak is népfrontos jellege volt. A fejlemények perspektívájából ugyan bebizonyított-nak látszik, hogy a kelet-európai antifasiszta koalíciókat a Szovjetunió eleve átmenetnek szánta, ám 1945 elején még sok jel vallott ennek az ellenkezőjére is, Magyarország is.

Igaz, hogy a régi államszervezet megsemmisült, a megszálló hadsereg a tönkrement országban korlátlan úr volt, s az állam falvakra esett szét, ahol helyi törtetőök vörösörségeket állítottak fel és proletárdiktatúrát kiáltottak ki. Ezeket azonban éppen a Moszkvából érkező kommunisták terelték demokratikusabb útra. A helyi kiscgazdapártiakból és nemzeti paraszt pártiakból ők szerveztettek nemzeti bizottságokat. A vörös karszallag helyére a nemzetiszín piros-fehér-zöldje került, a kezdetben fölállított vörösörség helyére polgárörség vagy nemzetörség. A négy antifasiszta párt szegedi értekezlete 1944 decemberének elején a Márciusi Frontéhoz hasonló közös programot fogadott el, s a Debrecenbe összehívott ideiglenes nemzetgyűlés a kommunisták kívánságára ülésezett a Református Kollégium oratóriumában. A küldöttek többsége nem volt kommunista. A nemzetgyűlést Révész püspök imája nyitotta meg. Az általában prédikatori hanghordozású beszédek Magyarország kiújult sebeit emlegették. Az orosz vezérkart szállásoló Arany Bika szálló erkélyén Kossuth és Petőfi képei, valamint „szabad, független, demokratikus Magyarországot” követő feliratok áztak az adventi havasesőkben. A kommunisták kitartó buzgalommal hangsúlyozták, hogy ők a magyar szabadságmozgalmak folytatóiként a demokrácia napszamosainak tértek haza, hátsó szándékok nélkül. Vigyáztak arra is, hogy az országban rossz emléké és Moszkvában is kudarcnak ítélt 1919-es Tanácsköztársaság polgárhökkentő és hetvenkedően osztályharcos modorára senkit se emlékeztessenek. Ahhoz is ők kötötték magukat majdnem iskolás hagyománytisztelettel, hogy a demokrácia első lépéseit abban a református egyházi teremben tegye meg, amelyben Kossuth a Habsburgok trónfosztását mondatta ki, abban a városban, amelyről Petőfi ugyancsak 1849-ben ezt írta volt: „Ha a magyar függetlenség balul üt ki, azt nem másnak köszönhetjük, mint annak, hogy Debrecenben kiáltattott ki. Micsoda gondolat is volt az, egy nemzet függetlenségét olyan városban proklamálni, ahol a házak kapujára ez van írva: aki bejön az udvarra, tegye be az ajtót, mert kimegy a disznó!”. A debreceni ideiglenes kormány Kossuthéra ugyan nem emlékeztetett, de Kun Béla egykori népbiztosainak tanácsára se hasonlított. Ez arra vallott, hogy a győztes Szövetségesek közös szándéka a Szovjetuniót Magyarországon demokratikus megoldás engedélyezésére kötelezi.

Az ideiglenes kormánynak – vasút, posta, közlekedés és közigazgatás híján – valóságos hatalma nem volt. A rendfenntartást mindenütt a négy párt tagjait tömörítő helyi nemzeti bizottságok látták el. Ezek nem váltak a kommunisták térfoglalásának engedelmes eszközeivé: legtöbbször élénk demokratikus élet jelei mutatkoztak; a bizottságok sok helyen eredményesen szálltak szembe a hadisarcot követelő helyi orosz kapitányok túlméretezett igényeivel is. A megszállott ország kiszolgáltatottságát az újjáépítésben jelentkező népi erők feltörése egyensúlyozta. Mindez reményekre is jogosított. A demokrácia megszilárdulásával párhuzamosan azonban jelentkeztek a demokráciát fenyegető veszélyek is. A katasztrófából lassan eszmélő ország közvéleménye fokozódó mértékben oszlott ketté. A sopánkodók – egyedül a megszállás tényeitől befolyásolva – olyan második felszabadulásban reménykedtek, amelynek során a nyugati hatalmak majd kiparancsolják az oroszokat az országból. A bizakodók viszont – a demokratikus államszervezés lehetőségeibe és a felszabadult népi erők demokratikus szándékaiba vetve reményeiket – úgy érezték, hogy ha a demokrácia Magyarországon tartóssá tehető, a békeszerződés az oroszoktól való függést is megszünteti vagy enyhíti majd. Az, aki Kőlcsey tanácsát követve munkálkodó akart lenni s nem panaszkodó, az utóbbi álláspontot tette magáévá: ez volt a kevésbé defetista! Bibó ezen felül meg volt győződve arról is, hogy a demokrácia védelmét az adott helyzetben éppen a kezdeti népfrontos konstrukció fennmaradása biztosíthatná. Valószínűtlen, hogy ezzel csupán a kommunistákat akarta volna szavukon fogni, saját népfrontos terminológiájukkal. Ilyen pusztán taktikai megfontolások elképzeléseiben csekély szerepet játszottak.

Bibó arról volt meggyőződve, hogy a 45-ös konstrukcióval a kommunisták – ha akarták, ha nem – a demokrácia ügyét is szolgálták. Ezt szolgáltatta a paraszt társadalom évszázados dermedtségét föloldó földreform. Ezt szolgáltatta a népfrontos tanácsrendszer is, mert ez a századokig bürokratákkal kormányzott népet az önkormányzat iskolájába íratta be. Ezt szolgálták a földosztó bizottságok és az üzemi tanácsok is, ugyanezért. 1943 tavaszán minden arra vallott, hogy a nép a felülről kapott kereteket alulról zavaros, de demokratikus tartalommal töltene meg, ha hagynák. Bibó 1943 nyarán a helyzetet így ítéli meg: a változás új, friss társadalmi erőket szabadított fel; ezek az erők a demokrácia irányában haladnak; az egészséges folyamatot azonban veszélyezteti a pártharcok kiélesedése, mert ezekben a pártharcokban már nem a demokraták szállnak síkra, együtt, nem-demokraták ellen, ami a koalíciót erősítené. A pártharcokban a demokrácia balszéle fordul a demokrácia jobbszéle ellen, s ez a koalíciót gyöngíti. A közvéleményt joggal maga mögött érző kispárt és a Szovjetuniót ugyancsak joggal maga mögött tudó kommunista párt mindegyre gyanakvóbban nézett egymással farkasszemet. A leszámolás gondolata mindegyre erősödött mindkét oldalon. A mérkőzés első futama a kispárt félreérthetetlen győzelmével végződött. A kommunistáknak mind a budapesti (51 %-os), mind az országos (57,3 %-os) kispárt többség azt bizonyította, hogy a közbizalom nem fog feléjük fordulni, s a koalíció azért maradt fenn, mert Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke ehhez kötötte a titkos és különlistás választás engedélyezését. Azzal a járulékos feltétellel, hogy a belügyi tárca a kommunista párt kezére jut. Ilyen előzmények után jelentkezett Bibó István

első tanulmányával a magyar demokrácia válságáról, a népfreontos koalíció védelmét és megerősítését célzó érveléssel. A tanulmány nemcsak időrendben az első, hanem értékben is. 1943 decemberében jelent meg, nem minden nehézség nélkül. Ezekre talán érdemes részletesebben kitérnem.

„A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA” a papírhiánnyal küzdő ország első és akkor még egyedülálló folyóirata számára készült. A „Valóság” megindításával az új magyar demokratikus szellemiségnek szántam műhelyt, hogy az ifjabb értelmiségiek szemléletének kialakítója és kifejezője legyen. Lapengedélyt s papírkiutalást azonban ilyen érveléssel akkoriban nem lehetett kivíni. Az alku és a politikai adok-veszek korszakát éltük. Ahhoz, hogy a folyóirat megindítása lehetővé váljék, a négy párt szervezeteit összefogó ifjúsági szövetség elnökségét kellett elvállalnom. A „Valóság”-ot magam szerkesztettem, de a szerkesztőbizottságban helyet kapott a népi kollégiumok igazgatója és az Eötvös-kollégium diákságának a képviselője is. A folyóirat törzsgárdáját javarészt népi kollégisták alkották. Az első szám 1945 nyarán került ki a nyomdából és Bibó István nagy tanulmánya a második füzet számára készült. Az előre megbeszéltek cikk kéziratának már a kefelevonata várt, amikor külföldi utamról visszatértem Budapestre. A levonatot kinyomatás végett a nyomdának már visszaküldtem, amikor a lap belső gárdájának két fiatal tagja jelentkezett az irodámban. Óvást emeltek Bibó tanulmányának közlése ellen. Ezt azzal a halk határozottsággal tették, amely az utasításra eljáró kommunistákat jellemzi. „Veszélyeztetni a demokráciát...” – mondták. Aggódtak, hogy Bibó István kritikája a demokrácia balszárnyán felháborodást kelthet. Nyomaték kedvéért megjegyezték, hogy a kommunista párt vezetői is aggályosnak látják a cikket. Azzal utasítottam el őket, hogy amennyiben a négy kormánypárt valamelyikének kifogása van egy még ki nem nyomtatott cikk megjelenése ellen, ezt az illető párt vezetőségének illetékes tagja fejezze ki.

Néhány óra múlva Révai József telefonált. Révai akkor a kommunista párt-szervezetben a kulturális ügyek gazdája és a Szabad Nép főszerkesztője volt. Beszélgetésre kért, mivel gyengélkedik, a lakására. Ő is a Bibó-tanulmány közlésének elhalasztását kérte, a fiatalokéval szó szerint egyező indokolással. Válaszomra, hogy a cikket megrendeltem, a kefelevonatokot jóváhagyva a nyomdába küldtem és a megjelenésért vállalom a felelősséget, Révai József indulatba jött. Kezében a kefelevonattal – ezt nyilvánvalóan a szerkesztőség valamelyik kommunista tagja juttatta el hozzá – szenvedélyesen érvelni kezdett. Egyre hevesebben és egyre lendületesebben ismételte azt, hogy a Bibó-tanulmány a demokráciát fenyegeti. Mindez furcsán hatott. A jelenetben az volt az elképesztő, hogy egy tömegpárt vezetője, egy megszálló hadsereg és egy győztes nagyhatalom árnyékában, az ellen ágált kitartó szenvedéllyel, hogy egy negyven oldalas értekezés egy ötszáz példányban kinyomtatott időszaki folyóirat hasábjain eljuthasson az olvasóhoz. Ettől féltette a pártját. Gondolatmenete azokra a harmincas években hallott vádbeszédekre is emlékeztetett, amelyek a falukutató könyvekkel kapcsolatban állapotrajzot nemzetgyalázásnak minősítettek, látleletet méregkeverésnek. Engem a kétféle észjárás kísérteties hasonlósága bosszantott, Révait viszont az én macacs korlátoltságom keserítette el, az, hogy nem értem: minderről hogyan

kell gondolkozni. Az én közbeszúrt megjegyzéseimnek gyér váltakozása az ő szillogizmusainak zuhogó záporozásával két óra hosszat tartott. Ez alatt a Bibó-tanulmányt hol ellenforradalminak, hol reakciónak minősítette. Az olyan ellenérvek, hogy Bibó éppen a maradisággal, éppen a reakcióval igyekszik a koalíciót – a maga egészében – szembeállítani, nem hatottak rá. Éppen az ilyen megjegyzések mutatják – tudtam meg tőle – hogy a tanulmány mennyire veszedelmes! Éppen az én értetlenségem bizonyítja, hogy mennyire alkalmas arra, hogy jó demokratákat is megtévesszen. Ez is arra vall, hogy megjelenése pusztító hatású volna, a demokrácia baloldalán. Jó, megengedi, a tanulmány nem reakciós, de akkor rosszabb annál: jobboldali... A kínálkozó ellenérv az volt, hogy ha Bibó szempontjai jobboldalibbak a kommunisták szempontjainál, ez természetes, hiszen Bibó nem kommunista, s a koalíciót nem lehet kommunista pártmértékkel mérni. Éppen ez az, amit Bibó a kommunista párt taktikájának elemzésében, joggal kifogásol... Révai József, akit saját érvelésének görgetege egyre szenvedélyesebbé tett, végülis elvesztette türelmét. „Látom, nem boldogulunk – csattant fel – szép szóval nem megyünk semmire! A szedést a rendőrséggel foglaltatom le, a nyomdában...” Az ilyen rendőri csattanó akkor még meglepő volt. Ez volna az első eset arra – mutattam rá – hogy egy koalíciós lapot az egyik koalíciós párt előzetes cenzúra alapján rendőrileg koboztat el. Ez az aktus mindenkit mélyen elgondolkoztatna. Nekem, mivel a cikket elfogadtam s jóváhagytam, nem volna más választásom, mint az, hogy lemondok az ifjúsági szövetség elnökségéről és minden egyéb tisztségemről. Ez az érv, őszinte meglepetésemre, hatott. – Hívjuk le Lukácsot! – legyintett Révai bosszúsan.

Az idő esztétikus ugyanabban a házban lakott. Lejött, meghallgatta Révait s a maga csendes modorában először azt jegyezte meg, hogy egyetért vele, majd higgadtan elemezni kezdte a helyzetet. A kisebb baj az, mondotta Lukács György, ha a Bibó-cikk tévedéseivel együtt megjelenik, elvégre ezeket helyre lehet igazítani. Ennél nagyobb baj volna az, ha a „Valóság” elkobzása egy sereg jó demokratát, köztük a lap szerkesztőjét, jobbfele tolna. Fontos azonban, hogy ebben az ügyben a kommunista párt is kifejttesse a maga álláspontját. Ezért azt ajánlotta: Révai törődjön bele a cikk megjelenésébe. Utána a „Valóság” rendezzen nyilvános vitát a cikkről. Ezen szólaljon fel Révai József, válaszoljon Bibó, s a vita teljes anyagát a „Valóság” adja ki nyomtatásban. Ennek nem volt akadálya.

„A magyar demokrácia válsága” a „Valóság” október-decemberi számában került el az olvasóhoz. A megjelenést követő Bibó-vitában Révai József – nyilvánvalóan pártjának beavatatlan vagy függetlenebb gondolkodású tagjai felé kiáltva „caveat”-ot – azt állította, hogy Bibó a kommunista pártról torzképet rajzolt: „gyerekesen helyt nem álló és informálatlan ember állításával vetekedő az olyan feltevés a mi pártunkkal szemben, hogy aki nincs vele, ellene van”. Bibóval ellentétben, ő a kommunista párttal szembeni idegenkedés okait nem saját pártjának taktikai hibáiban kereste. Hanem abban, hogy a kommunisták a magyar közéletben szokatlan „nagy politikai szenvedélyt” képviselik, „a népre való apellálás és a néppel való apellálás töretlen bátorságát”. Lukács György a maga felszólalásában a Bibó-tanulmányt „a demokrácia jobboldali kritikájának” mondotta és olyan „pszichológusztikus konstrukciót” látott benne, amely „tar-

talmában jobboldali” és „eltereli a figyelmet az egyedül aktuális reális veszedelemről, a reakció restaurációs kísérleteiről”.

Ez a mondat világította meg azt, hogy a néhány száz példányban megjelenő tanulmányt miért kellett országos veszedelemnek érezniök: kiindulópontján támadta meg azt a dialektikát, amelynek a kommunisták fokozódó alkalmazására készültek fel. Pártagitációjuk ekkor már egyre inkább a jobbra taszítás és balra szorítás taktikáján alapult. Az 1945-ös társadalmi változásokat, mondták, egyedül jobbról fenyegeti veszedelem, s ez ellen az egyedüli védekezés a baloldaliak közeledése a kommunisták pártjához és pártvonalához. A Bibó-tanulmány viszont arra utalt, hogy a 45-ös eredményeket a proletárdiktatúra éppen úgy megsemmisítené, mint a régi állapotok restaurációja, s közben átvilágította a kommunisták magyarországi működésének immanens ellentmondásait is.

Révai József riadalmát és rendkívüli ingerültségét különben alighanem személyes okok is magyarázták. Elvégre annak a népfrontos koalíciónak, amit Bibó nem-kommunista tartalommal töltött meg, ő volt a kommunista mérnöke. Ő volt felelős azért, hogy ez a konstrukció miképpen működik és hová vezet s néhány év múlva önbírálatában be kellett ismernie azt, hogy pártja ebben az időben még olyan célokat is szolgált, amelyek polgári demokráciának is céljai lehettek volna. Becsületére válik azonban, hogy hajsztát a vita után Bibó István ellen nem indított.

BIBÓT MAGÁT sem a vita, sem nézeteinek kommunista félremagyarázása nem tudta elkedvetleníteni. Ez éppúgy nem csüggesztette el, mint az a jobbról érkező zsörtölődés, amely Illyés Gyula egy mondatának igazát idézte fel: „aki a helyzetbe belenyugszik, vagy csak egy kicsit is okosan mérlegeli, az nálunk már egy kicsit labancszámba is megy.” A kétfelől jelentkező értetlenség Bibót nem győzi meg arról, hogy a harmadik út járhatatlan. Hivatalában a köztársasági alkotmány törvényjavaslatának szövegét dolgozza ki és publicisztikai munkásságát se hagyja abba. 1946 tavaszán adja ki „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága” című röpiratát. Ez először folytatásokban jelenik meg, majd különálló füzetben is az „Új Magyarország” című hetilap kiadásában. Későbbi tanulmányait egytől-egyig az Illyés Gyula szerkesztésében és Sárközi Györgyné kiadásában megjelenő „Válasz” közli. Ezek vagy a demokrácia helyzetének elemzését folytatják a „Valóság”-cikk modorában („A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások”, 1946; „A koalíció válaszüton”. 1947; „Válasz után – választások előtt”, 1947) vagy a harmadikutas gondolkodás történelmi és társadalmi hátterét vázolják fel („A magyar társadalomfejlődés és az 1945 évi változás értelme”, 1947; „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”, 1948; „A zsidókérdés Magyarországon”, 1948).

Tanulmányaival Bibó István nem a nagyközönséghez szólt; a köztársaság politikai és intellektuális vezető rétegét akarta velük meggyőzni. Javasataival olyan emberekhez fordult, akik az érintett témákkal eleve familiárisak. Innen a tények részletezésének hiánya: az utalás elég. Ezek a studiumok egy olyan gondolkodó írásai, aki csak a szerkezeti felépítés tisztaságával és gondolatainak belső kohéziójával törődik. Olyan ember szól itt, aki aggályosan konstruktív, minden szónoki fogást, hatásos fordulatot elkerül. Mondatai gyakorta azért körülményesek, mert az amúgy is növekvő szenvedélyeket kritikájával nem akarta

növelni: az orvosságot ostyában igyekszik a betegre rátukmálni. Az ellentéteket is tompítani akarja. Fogalmazása ezért lesz árnyalt és körülíró, néha túlságosan az. Stílusa a reformkor magyar gondolkodóinak irányára emlékeztet és a német hatásokkal is birkózó Eötvös Józseféhez áll közel. Az észjárás azonban inkább nyugat-európai, mintsem németes: idegenkedik a meghatározásoktól, sehol se teoretikus, tényekkel érvel. Tetszetős vagy kerekded világkép kialakítására véletlenül se törekszik. Ideológia vagy politikai filozófia kiépítésének szándéka nem jelentkezik írásaiban: alapelveket nem szögez le, értékrendszerét nem fogalmazza meg. Mondandói nem csoportosulnak olyan címszavak alá, mint állam vagy tulajdon vagy hatalom – politikushoz illőn ő az éppen esedékes veszedelem elhárítását és a legközelebbi sürgős teendő megragadását tekinti feladatának. Írásaiban a problémák megközelítésének egy megvesztegethetetlenül tárgyilagos fajtája jelentkezik, a Széchenyi-féle „lelki független ember” beszél. Tulajdonképpen különféle témákra alkalmazott szempontjainak belső szilárdsága és következetessége hat. Ez éri el azt, hogy időszerű kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiból időtálló szemlélet bontakozik ki. Ez a szemlélet nincs hozzákötve a háború utáni demokrácia helyzeteihez és körülményeihez, más helyzetekre is alkalmazható: gondolatai nem évültek el azzal a történelmi helyzettel, amely kiváltotta őket. Nézetei szerves egészzé akkor ötvöződnek, ha szétszedi és aprólékosan vizsgálja őket az ember. Arra a látásmódra, amit annyira következetesen alkalmaz, tételelesen nem tanít. Olvasója azonban, hogy úgy mondjam, „elkapja” tőle a tisztánlátásnak azt a sajátosan tárgyilagos fajtáját, amely írásaiban jelentkezik.

AZ A POLITIKAI RENDSZER, amely Bibó István írásaiból kibontakozik az európai szabadsággeszme és a magyar helyzetismeret eredője. Mivel gondolkodását elsősorban a sajátos magyarországi helyzet határozza meg, általánosan elfogadott kategóriákkal nem jellemezhetjük őt. Liberálisnak például nehezen mondhatnók, noha gondolkodásának vezérlő csillaga a szabadság. Írásaiban egyedül ez a szó kap olyan fohász-szerű hangsúlyt, mint az „örök igazság” Rákóczinál. „Teljes emberi szabadság” után sóhajt; „egyetemes érvényű emberi szabadságot” követel; „az ember szabadságának ideálját” állítja elének és „a teljes emberi felszabadulás ügyének” szolgálatára szólít. Vagyis a szabadság hagyományos, európai, egyénre szóló értelmezését vallja. És mégis félrevezető volna, ha egyszerűen szabadelvűnek mondanók. Éppoly pontatlan, mint az, ha egyszerűen szocialistának minősítenők, azon az alapon, hogy a kommunistáknak ő veti szemére – 1945-ben – „a társadalomról való szocialista vízió” nyílt meghirdetésének elmaradását, vagy azon az alapon, hogy „szocialista átalakulásokat” kér számon a munkáspártoktól és „a szocializmus komoly előnyeit” emlegeti.

Ő maga se szabadelvűnek, se szocialistának nem mondta önmagát. Írásai azt az érzést keltik fel, hogy a szó szokványos értelemében vett liberalizmust és szocializmust olyan első és második útnak tekinti, ahol harmadikutas megoldás a helyénvaló. Azt a „negatív”, nyugati szabadsággeszményt, amelyet Isaiha Berlin nemrég megjelent könyvében szembeállít a „pozitív”, keleti szabadsággeszménnyel, ő már 1945-ben igyekszik emezzel összeegyeztetni. Ezért liberális szemmel szocialistának, szocialista szemmel liberálisnak látszik. A liberális

eszmevilághoz is, a szocialista reformokhoz is mélységes rokonszenv fűzi őt. Abban azonban nem hisz, hogy ezek valamelyikének egyszerű alkalmazása Magyarországon üdvözítő, pusztán azért, mert a már kialakult formák valamelyikét valamilyen nagyhatalom képviseli. Ő abban hisz, amiben Kölcsey, a helyi állapotok elfogulatlan, empirikus vizsgálatában. Külföldi példák változtatás nélküli, vagy éppen szolgálai utánzására nem gondol. Külföldi erők csak annyiban és azért befolyásolják, amennyiben a magyarországi helyzetre hatással vannak, vagyis nem önmagukért: azzal hogy a világpolitikai helyzetek megváltoznak, maga a hazai feladat még nem változik meg, jegyzi meg 1947-ben. Gondolkodásának kiinduló pontja, éppen azért, mert látóhatára Európa egészét felöleli – mindenkor hazai. Ebben hasonlít Széchenyire. A „nagy parlag” helyére azonban nála egy kevésbé romantikus kifejezés kerül: annak a felismerése, hogy a magyar társadalomfejlődés a nyugat-európai társadalomfejlődéstől elmaradt, a XVI. század óta.

Ebben a helyzetben – áldemokráciához, úri kormányzáshoz szokott középosztállyal, polgárság nélkül, elszigetelt munkássággal, jobbágyi alázatú parasztsággal – a törvényes jogok biztosítása egymaga nem elég. Ez még nem teremti meg a demokrácia valóságos lelki és társadalmi bázisait. Ebben a magyarországi helyzetben annak a mértéke, hogy „a magyarság szabad-e vagy sem” már szociális: „a paraszti milliók emberi állapotának foka”, az egyéni, emberi szabadsághoz társadalmi felszabadulás kell. Tapasztaláson épülő vizsgálat Bibót arra tanította, hogy 1945 alapvető reformjai, elsősorban a földreform, megteremtették e társadalmi felszabadulás előfeltételeit.

De olyan társadalomban teremtették meg, amely korábbi korlátokhoz szokott. Ezért van szükség egy „lelki felszabadulásra” is „az isteni, születési, vagy egyéb természetfeletti hatalmasságok lélektani nyomása alól”: e nélkül ez a társadalom nem tud élni a demokrácia lehetőségeivel. Ezért Bibó a felszabadulás társadalmi folyamatának állandósulását és intézményesítését kívánja. „Teljessé kell tenni az 1945-ben csak megindult, de be nem fejeződött felszabadulási folyamatot!” – ismétli makacsul. A politikai hatalomtól korábban távol tartott néprétegek öntudatra ébredését, aktivizálódását érti ez alatt. Olyan „közügyek intézésében forrongó aktív önkormányzati élet” lebeg a szemé előtt, amelyben a tömegeket tapasztalat tanítja meg arra, hogy „a köz ügye, az ő ügyük is”. Ez a zarándoki komolyságú demokrata arról volt meggyőződve, hogy a proletárdiktatúra kiépítését Magyarországon ugyanaz hárítaná el, ami a régi állapotok restaurációját: a népi erők mozgósítása. Az, ha maga a demokrácia lesz forradalmas.

A múlt felől kísértő és a jövő felől fenyegető rendszerek ellen, az ilyen rendszerekbe való engedelmes beletörődés ellen, „az emberi méltóságnak egy alapvető felkelését” látta szükségesnek. Azt kívánta, hogy a kormányzottak tehetetlen és passzív alázatához hozzászokott, következőképp a diktatúra igájába is könnyen befogható nép „tapasztalja meg a maga erejét”, válogassa meg, s ha kell, kergesse el a hatalmasokat, mert csak ez úton tanulhatja meg, hogy „demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni”. 1945-ben – forradalmi forróság híján – az önkormányzati fejlődésben bízik. Ezért tulajdonít feltűnően nagy jelentőséget azoknak a népfrontos szovjeteknek, amelyeket ő legszívesebben „demokratikus szervezeteknek” nevez. A kettős hatalom általában átmeneti-

nek értékelt tanácsszerveiben ő a demokratikus forradalmiság kereteit látja. Ezekben alakulhat ki a „zajos, mozgalmas, követelő” új rend, a szabadságé. Az ő nézőszögéből minden szocialista reform szélesebb alapokat teremt a demokratikus szabadságjogoknak és demokratikus szabadságösztönöknek, – ha eredményeit nem bürokrácia, vagy állami centralizáció használja ki. 1945-ben már annak a szocialista alapozású demokráciának az útját kereste, amely tíz év múlva a tömegek jelszavaiban jelentkezett, Magyarországon is, Lengyelországban is.

Ezeknek a tömegeknek azonban akkor még se híre, se hamva, Bibó nem is a tömegekhez, hanem az „előjárókhöz” szólott. Érvelésének modora is harmadikutas. A kor a tézis-antitézis-szintézis logikájába szédül. Ő a kétfelől felhangzó „fikciók” cáfolásával emeli ki a valóságot. „Zsákutcák” és „tévutak” tilalomfáinak fölállításával keresi azt a harmadik utat, amelynek megtalálása „azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként”. Hamis alternatívák ingoványairól tereli az elméket a valóság szilárdabb talajára. Azt, hogy a magyar demokrácia erre az útra lépjen, a köztársaság megszilárdulása, a nemzetgyűlés, az államfői állás és a kormány tekintélyének kiépülése biztosíthatná az államéletben. A politikai életben a középpártok (szociáldemokrata párt, nemzeti parasztpárt) megerősödése volna kívánatos, és az, hogy a pártok mindegyike megtalálja a maga külön feladatát is a koalícióban, mint munkaközösségben. A fontolva haladó kiskgazdapárttól ő azt várta volna el, hogy „a magántulajdon alapján álló, de radikális parasztdemokratizmust képviselje”. A kommunistáktól azt, hogy megtalálják saját eszméik és „a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ösvényét, amely keskeny ugyan, de járható”. A szociáldemokrata párt „kitűnő iskola lehetett volna azoknak a szocializmusra és demokráciára hajló értelmiségi, kispolgári és középpolgári rétegeknek”, amelyek máshova húzódtak. Végül a parasztpártról úgy vélte, hogy „radikális szellemiségénél és a magyar realitáshoz közelálló voltánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy egy radikális, de alkotó reformpolitika hordozója legyen”. Ezenfelül, restelve nagyigényűségét, a koalíciótól morált is követelt. Hogy a négy párt koalíciója – a maga 45-ös állapotában – feladatának színvonalára nem képes feljutni, azt Bibó István tudta a legjobban. „Távolabbi perspektívában – írta 1945-ben – a kiskgazdapárt parasztdemokratái és fiataljai, a parasztpárt, a szocialisták fiataljai és a kommunista pártnak a hazai realitást elevenebbül megragadó, egyáltalán nem feltétlenül a legmérsékeltőbb elemei, valamint az ezekkel kapcsolódni kész válogatott értelmiségi reformcsoport között kell majd a ‘második koalíció’, a nagy nagy reformpolitika közös platformjának kialakulnia.”

Ez a második koalíció 1956 őszéig várattott magára.

MAGYARORSZÁGON a valóságos demokrácia, a pártok hatalmi egyensúlyával mérve, csak két esztendeig tartott, de Rákosinak további két év kellett a demokrácia formai felszámolásához. Noha a földreform ekkor indította a népet új honfoglalásra, Feszty-körképre az első két esztendő se kívánczik. A piktor Bosch és Daumier ihletéből is kellene hogy merítsen, nem feledkezve meg a „Los Desastros de la Guerra” témáiról se. Bibó magos alakja magános volna e csoportképen, különálló is, a napi politika pártkalmáraitól őt jelentékeny tá-

volság választja el: egyedül a demokrácia közös érdeke foglalkoztatja, parasztpártisága pártos gondolkodóvá nem teszi.

Mivel szelleme emelkedettebb a többiekénél, mélyebbre lát és messzebbre tekint. Ennél súlyosabbat is írhatunk kontójára: minél jobban belenéz a bajok rettentő mélységeibe, annál magasabb célokat tűz a rokkant nemzet elé. Itt van, kezünk alatt, egy kicsiny, megtiport, elcsüggedt ország. Két hadjárat után, megszállás alatt, pincékből és koncentrációs táborokból feltántorgó vezetőivel. Jelentékeny megszegyenültségben, hogy az elmúlt időkben magához olyannyira méltatlannak mutatkozott. A lábadozót a század betegségével, a tudományos totalitarizmussal oltják be, s örei egyben kényszerzubbonyba is szorítják: így hat biztosan a szérum. Ettől a megfáradt, erejében hitetlen nemzetől várja azt, hogy megküzdjön a kórral? Nemcsak ezt várja tőle.

Azt várja el, hogy feltápászkodás közben nyomban példát is mutasson a világnak, s „a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új harmonikus társadalmi értékelési rendszer” műhelye legyen, olyan demokráciában, amelyhez, történetesen, nincsenek begyakorlott demokraták. Nem tesz-e példátlan irrealizmusról tanúságot ez a realista, ezzel a várakozással? A nyugtalanító az, hogy nem. Ilyen egyszerűen nem térhetünk napirendre fölötte. Mondandója korántsem irreális, ha utólagos bölcsesség helyett, háború utáni szemmel nézzük. Mások is vártak akkor ilyesmit csehektől, magyaroktól; amerikaiak is. Egyikük a genfi tóra hívott, s a sétahajó fedélzetén magyarázta, Kálvin városától Vevey váráig, hogy tőlünk várják a feloldását mindannak, amit ők összebogoztak: tőlünk a kiegyenlítő közép-európai középutat. Angolok és franciák is gondolkoztak így. Ezenfelül a nagyralátó realizmusnak Bibó munkáiban jelentkező fajtája nálunk korántsem példa nélkül való. Ha jól meggondoljuk, Zrínyi is, a maga pattogóbb modorában ilyesmiről tett tanúságot, jobb kortársainak többségével együtt. A múlt században a példák elszaporodnak. Széchenyit Petőfivel egy jogon említhetjük. S itt van, ugyancsak példának, Kölcsey. „... Jelszavaink valának – dörgi ő – a haza és haladás!” A fogalmazás egy század múlva fellazul: az a kérdés, hogy „a közösség, a nemzet ügye egy üggyé tudjon válni, egy üggyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével”. Ezt viszont Bibó írta. Vég nélkül sorakoztathatnók mögé e magatartásában elődeit, Adyn át a kortársakig, József Attilát s Németh Lászlót nem feledve Illyésig. Vannak elmék, a legjobbak, amelyek a veszély és remény kétágú ostorcsapására veszik észre a kilátástalannak látszó helyzet legmélyén „az el nem játszott lehetőségek állapotát”. Amikor Bibó István a mélypontról tör a szabadság és szocializmus párosított ikercsillagai felé, nemcsak a magatartás ismerős, eszméinek szövése is az. Egy méltatója, Krassó Miklós helyesen jegyezte meg, hogy „voltaképpen politikai módon ő azt fejezte ki, ami a magyar kultúra uralkodó szemlélete volt”. Nem felfedező, összegező. Negyvenhatban-negyvenhétben írásai még csak egy tudós gondolkodó józan javaslatainak hatnak. Tíz év múlva derül ki, hogy már akkor az ötvenhatos forradalomban kifejeződő népakarat csapásán járt. A nagy elmék szerénységével tette.

A NEGYVENÖTÖS forradalmi méretű változások és az ötvenhatos forradalom közé tíz esztendő húzódik. Ez három szakaszra oszlik. Az első a demokráciáé, a második a sztalinizmusé, a harmadik azé, ami emebből a forradalomba

torkolt. Bibó István az első szakaszban annak a másodiknak az elhárítására törekedett, amelynek ötvenhatban forradalom a következménye. Az első négy esztendő – ha nem a döntő társadalmi változásokat nézzük – történelmünk két előnytelen korábbi korszakának árnyékát is felidézi. Az egyetemi katedrájára a Pasarétről begyalogoló Szekfű a bomlás búze mellé a Zápolya-kor leheletét is érzi, felmerül azonban ráadásnak Csák Mátéék kísértete is. A pártok, tisztelet annak, aki bennük tisztakezű, az oligarchákra is emlékeztetnek, ezek négyen azonban föld helyett pozíciókon osztozkodnak. Ez keletirányt adná el az országot, feledve, hogy aki bevett egy várost, nem fogja megvenni is; amaz annak a Nyugatnak, amely a befektetéstől vonakodik. Mind a fölös szolgálalkúség, mind az önáltató kínálkozás értelmetlen, kopogtat ceruzájával az asztalon Bibó, felindulás nélkül. Mind Nyugat, mint Kelet akkor jár jól, ha ez az ország nem a másiké. Ebből a harmadik út, emeből a függetlenség lehetősége következik, föltéve, hogy követjük Bocskay tanácsát: s „mind a kettő között igen okosan és szorgalmas vigyázással” járunk. Bibó helyzete azonban nem hasonlít a hajdúkapitányéhoz. Erdély helyett megszállott ország, hajdúserég helyett csak érvek regimentje áll rendelkezésére. Jobb híján az érveket veti küzdelembe, amit győzelmek nélkül is folytat. Az esélyek is csökkennek, rohamosan. – Felül már kétfelé hasadt a koalíció? Jó: pántoljuk meg alulról, javasolja, a nemzeti bizottságokkal. Természetesen hiába beszél. A közigazgatás reformja füstbe megy, az Erdei-terv is. Hogyan létesítene görög városállamok példájára mezővárosokat olyan párt, amely búzagyárat akar? Egyetlenegy javaslata se válhat valóra, a legkisebb se. Nagyjából biztosra vehető, hogy az általa fölvetett józan megoldásnak az ellenkezője kerül megvalósításra, pár hónap múlva. 1947 januárjában például azt javasolja, hogy a közoktatásügyet emeljék ki a pártharcokból, s a miniszter zavartalanul nevelhessen jó demokratákat jó magyarokká, jó magyarokat jó demokratákká. Két hónap múlva Rákosi jóvoltából olyan kigazdapárti miniszter került a Hold utcába, akiről ez biztosra vehette, hogy a kommunistákkal szavaz a minisztertanácsban. Így lett a magyar nevelésügy gondnoksága a minisztertanácsi szavazatarány függvénye. Rákosi hatalmának növekedésével párhuzamosan fokozódó és gyorsuló ütemben vált valóra a Bibó-javaslatoknak – mindig a fordítottja. Mintha Rákosi az ő írásaiból olvasná ki, hogy néhány hónap múlva minek az ellenkezőjét váltsa valóra. Vagy ennek az ellentéte az igaz? Bibó, a kommunista lépéseket előrelátva, időben teszi meg a maga védekező ellenjavaslatait? Jámbor szándékainak kifejezése így lesz a soron következő antidemokratikus fejlemény leleplezője. 1947 elején az összeesküvéseket gyártó rendőri politikát jellemzi. A cikk rendőrséggel foglalkozó passzusának ezt a tanáros címet adta: „Néhány módszerbeli kérdés”. A cím alá felsorakozó mondatok Swiftnek is becsületére válhattak volna. Figyeljük meg a hanghordozást. „Nem jó – figyelmeztet határtalan jóakarattal a tudós – ha a nyomozásnak nagyon élesen körülhatárolt politikai feltevései és tételei vannak, mert ha ezek szerint veszi az egyes adatokat komolyan vagy könnyen, ezzel gyakran saját magát vezeti ferde vágányra. A felderítés akkor jó, ha nem kész elképzelésekkel dolgozik, hanem mindenen felett kíváncsi. A közlések hitelességét semmi sem rendíti meg jobban, mint hogyha az adatok kezdik túlon túl felvenni a különféle politikai tantételek iskolás példázatainak a formáját... Nem jó egyszerűen fasisztáknak kezelni az összeesküvőket... Hiábavaló őket minden

további nélkül Hitler imádóinak és Szálasi barátainak megtenni, mert ez éppen azokat nem győzi meg, akik nem tételeznek fel egy vagy néhány szereplőről aljasságot s ingadoznak az összeesküvés megítélésében, akiket tehát éppen érdemes meggyőzni... Nem jó az összeesküvést politikailag nagyon türelmetlenül kihasználni akarni. A meggyőző erő rovására megy, ha úgy tűnnek fel az összeesküvésekről szóló híradások, mint új csatabárdok már előzőleg is folyó politikai küzdelmek számára.” 1947 őszén még mindig arra figyelmeztet, hogy mindenkinek közös érdeke a politikai élet, a sajtó, a publicisztika, a szellemi élet elért szabadságának megőrzése és rendületlenül azt hangsúlyozza, hogy „a félelem eddig kialakult gócait, különösen ha az államhatalomból sugároznak ki” fel kell oldani. Ezek a mondatok, ebben az időpontban, már valóban megátalkodott jóhiszeműségre vallanak: a tudatosan alkalmazott polarizálás, amely előbb csak a kisgazdapárti parlamenti többséget faragta le, már üzembe helyezte a rendőri megfélemlítés sztalinista apparátusát, Kovács Béla elhurcolásával és Nagy Ferenc külföldre szorításával letörte a kisgazdapártot, s a szovjet katonai hatóságok fokozódó beavatkozása a megszállás válságát növelte és állandósította. Bibó István 1948-ban már nem foglalkozik többé azzal a koalícióval, amely már névlegessé vált. Ebben az esztendőben már csak két nagyobb tanulmányt ad ki, az egyik az eltorzult magyar alkat és megromlott magyar politikai gondolkodás okait és tüneteit elemzi, a másik – ez jelenik meg utolsónak – a zsidókérdésről szól, de tulajdonképpen a közéleti morálnak és emberi tartásnak az idegen befolyással és megszállással kapcsolatos elzúllását is elemzi – a bolsevizálás előestéjén. 1949-ben, a Mindszenty-per és Rajk-per esztendeiben, elhallgat. Személyes sorsa is lejtőre kerül. Belügyminisztériumi osztályfőnöki állásából a szegedi egyetem politikai katedrájára jut, majd ezzel párhuzamosan a Kelet-európai Tudományos Intézet Társadalomkutató Osztályának vezetője lesz. Tanszékéről, illetve az Intézet vezető állásából azonban rövidesen elmozdítják, s a fővárosba csak az „új szakasz” idején jut majd vissza, az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjének. Közben az ország közvetlen tapasztalatokat szerez arról, hogy a gyakorlatban mit jelent annak a kommunista párttaktikának a kibontakozása, amelytől ő már 1945 decemberben óvta a kommunistákat is. A kisgazdapárt bomlása után előtérbe és terítékre kerülő szociáldemokrata pártból Rákosi 1948 márciusában kizárhatja a munkásegység ellenzőit s a két munkáspárttal két hónap múlva mondatja ki az egyesülést. A Magyar Dolgozók Pártja 1948 őszétől 1949 tavaszáig százezer tagjának kizárásával töri le esetleges belső ellenzékét. 1949 májusában Rákosi már elég erős ahhoz, hogy a demokrácia formai maradványait közös listás választással semmisítse meg. A szovjet mintájú népszavaztatáson először jelentkezik a később konvencionálissá váló közel százszázalékos szótöbbség. Három hét múlva Rajk letartóztatása nyitja meg a már kommunisták ellen is alkalmazott polarizálást. 1949 Szent István napján az új szovjet-alkotmány a magyar szuverenitást adja fel és az országot formai tagállamiság nélkül ugyan, de csatlós-helyzetbe juttatja, olyan népi demokráciával, amelyről Rákosi már nyíltan azt mondja, hogy „proletárdiktatúra szovjetrendszer nélkül”.

A harmadik út, a független nemzeti élet kapuja ezzel bezárult, a kossuthi szabadságharc orosz leverésének századik évfordulóján. Ebben az esztendőben már az egész magyarság azt az életet kezdi élni, amelyet Bibó kisebbségi

élet gyanánt jellemzett. Olyan „háttérbe szorított, nyomott élet” ez csakugyan, amit csak „egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál”. Konzervatívok, demokraták, szocialisták után Rákosi Mátyás most már saját pártjának tagjait tizedelte rendőrségével és 1952 februárjában egy pártiskola hallgatóságának jelentette ki, hogy a „szalámitaktikát” – ez volt a henteskifejezés a polarizálás rendőri változatára – már 1945 elejétől alkalmazta. A nagyralátó iparosító tervet általános elnyomorodás, az erőszakos kolhozosítást kenyérjegy bevezetése követte. Azt a Bibó-tételt, hogy a kommunisták valóságérzéke csak akkor működik jól, ha „mintául szolgáló oroszországi helyzetek megragadásáról van szó”, Rákosi még azzal is igazolta, hogy 60. születésnapján „magyar Sztalinként” ünnepeltette önmagát, majd a miniszterelnökséget is maga vette át. A proletárdiktatúra ezzel pártidiktatúrából formailag is személyi diktatúrává változott, olyan esztendő után, amelyekben a népi demokrácia egy „elhatárolt és tervezett forradalom”, egy „magyar érdekű reformpolitika” műhelye helyett a baloldal szét darabolásának műtője lett. Hogy mindez nemcsak bűn volt, hanem hiba is egyben, az csak a Sztalin halálát követő hónapokban vált világgossá fokozatosan.

IMPAVIDUM FERIENT RUINAE? A négy esztendő élménye Bibó preventív kritikai tételeinek igazát húzza alá legvastagabban. A kezdeti bizalmatlanságból csakugyan „süket és csendes ellenségesség” fejlődött ki, országszerte. Ez szükségszerűen belejuttatta a kormányt, illetve

a kommunista pártot „abba a cirkulusba”, amelyben minden kudarcot „szervezett aknamunkával” magyaráz meg s erre megtorlással válaszol. A megtorlás az ellenségességet növeli, ez a kudarcok számát. Ezek ellensúlyozására a kormányzat csakugyan működésbe hozta azokat „a brutálisan célszerű módszereket is, amelyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő rendszerek alkalmaznak”.

E módszerek felülkerekedésével velejárt a negyvenötös társadalmi felszabadulás korai eredményeinek leépítése is. Olyanformán, ahogy Bibó előre jelezte: „az állami szerveket a miniszteriális centralizáció, a népi szerveket a pártcentralizáció” vette kézbe. Keservesen beigazolódtott az is, hogy „maga a kormányzás ezekkel az eszközökkel nem volna különösebben nehéz, hiszen az államhatalomnak való passzív engedelmesség régés-régi beidegződéseire támaszkodnék”. Vagyis ugyanarra a „jobbágyi alázatra”, amely a korábbi gyarmati jellegű, konzervatív vagy jobboldali rendszerek bázisa volt. Bibó szemszögéből Rákosi négy esztendeje „az ellenforradalmi kormányzás” negyedszázada, a „kiegyezéssel konstruált” félszázada és a monarchia gyarmati jellegű évszázadai mellé került anélkül, hogy emlékeztetett volna arra a boldog békeidőre, amelyről az öregek beszélnek. A Rákosi-évek után Bibónak még a jobbfele sújtó érvei is balfelé ütöttek; a diktatúra felújította azt a rég ismert állapotot is, amelyet ő így jellemzett, reakciós állapot gyanánt: „a dolgokat a maguk nevével nevezni nemcsak nem lehetett, hanem nem is volt szabad... a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívülálló feltevések és várokozások jegyében kellett magyarázni”, hogy a hazugság kerek konstrukcióján csorba ne essék. Ifjabb elmékben a marxizmus forradalmi elméleteinek szókinccse a bolsevizmus uralmi gyakorlata ellen fordult: a sztalinizmus, diktatúra lévén, odazökkent a reakció, ellenforradalmiság, fasizmus mellé. Az

olvadás rianásai között eszmélő értelem már jobbra-balra ítélve fedezhette fel, immár kétoldalt a rosszat. Az új hazugságkonstrukcióból lábadozó elme olyan független, magyar és demokratikus útra kíváncszott, amilyent Bibó a betegség megelőzésére javasolt.

1956 nyarára gyakorlatilag egy antisztalinista népfront jön létre. Ebben a szabadságfrontban, 1956 kora őszén, már ott vannak az ország összes haladó értelmiségi elemei: a „magyar valóságérzékű kommunisták”, a szocialisták és népi radikálisok fiataljai, a kisgazdapárti parasztdemokraták, és az „értelmiségi reformcsoport”, az Írószövetségben. Vagyis gyakorlatilag az a második koalíció, amelyet Bibó már 1945 végén kívánt volna a demokrácia védelmére. Ennek az új egységfrontnak az ifjúsága van ott az október 23.-i tüntetésen.

A következő napok lényegében azt is bebizonyítják, amit Bibó a korábbi hazugságkonstrukciókról mondott: ezek, ha „hosszú ideig valóban érvényesülni is tudtak”, nem egyenlőek „magával a társadalmi realitással”. Hogy a jelenkor magyar társadalmi realitásait Bibó annak idején helyesen érzékelte, az a forradalom szerkezeti alapvonalaiban és programjában is bebizonyosul. A forradalom levée en masse jellegével jelentkezik: ami már egymaga is Bibónak azt a tételét igazolja, hogy az „1945. évi változások” magukban foglaltak egy társadalmi felszabadulást is: a nép felkelésével bizonyítja, hogy a közügy az ő ügye. Az idegen haderővel és a politikai rendőrsztagokkal „az emberi méltóság egy felkelését” szegezi szembe. „Megtapasztalja a maga erejét” is, amikor az első hét harcaiban az orosz helyőrséget visszavonulásra bírja. Egyben „megválogatja a maga fölött álló hatalmasságokat”, amikor csak a földreform mérnökét és az új szakasz miniszterelnökét hajlandó elfogadni kormányfőnek és „szükség esetén elkergeti” az ő kormányának tagjait is. Az erejét érző nép a fegyveres szabadságharc mögött ama „demokratikus összervek” forradalmi változataival, a forradalmi, nemzeti és üzemi bizottságokkal és tanácsokkal fejezi ki akaratát, amelyeknek Bibó korábban oly nagy jelentőséget tulajdonított. E bizottságok pontozatokkal fejezik ki a nép kívánságait.

A százfelől felhangzó programokban az egység a szembeötlő. Az a népi akarat, amely az ország különböző vidékeiről, a társadalom különféle rétegeiből szólal fel, egységben van a múlt radikális hagyományaival is. A forradalmi bizottságok antisztalinista programpontjai hasonlítanak a Márciusi Front egykori antifasiszta programpontjaihoz. Ha a Márciusi Front akkor „minden nagyhatalmi imperializmusnak a Dunavölgyből való kirekesztését” kívánta, most minden népi deklaráció a szovjeterők azonnali kivonulását követeli, a tüntetők azt, hogy „minden ország katonája menjen saját hazájába”. A párhuzam kimutatását pontról-pontra folytathatnók, s azt, amit 1945 a háború előtti követelésekből végrehajtott, a földreformot, nacionalizálásokat, a forradalmi bizottságok a maguk programpontjaival szentesítik. Vagyis a forradalom, akár Bibó korábban, a demokrácia alapját a negyvenötös változások elfogadásában jelölte meg. A forradalmárok, akár Bibó korábban, az 1945 előtti rendszerektől magukat elkülönítették. A felkelés erőit fegyvernyugvársra és munkafelvételre csak az bírja rá, hogy Nagy Imre visszaállítja azt a negyvenötös koalíciót, amelyet Bibó oly kitartó makacssággal s olyan hiába védett.

Mindez arra vallott, hogy a társadalom negyvenötben felszabadult eleven erőinek mozgásirányát Bibó István jól látta annak idején. Az, amit ő látott, s az,

amit ő látott jónak, egy évtized múltán az egész társadalom népi igényeként jelentkezett. Tanításának mérlege ebben a pillanatban így állt: minden olyan erő, amely kívülről zúdult az országra, rácáfolt reményeire. Minden olyan erő, amely az országon belül fejlődött ki, igazolta a nézeteit. Az elnyomás ellene, a forradalom mellette szólt.

A magyarországi forradalmat végső fokon az hívta ki, ami a háború utáni demokrácia helyzetét – Bibó diagnózisa szerint – válságossá tette. A két alapválságot, „a megszállás válságát” és a „kommunista párttaktika válságát” a magyar kommunisták a Szovjetunió katonai biztonsági politikájának szolgálatában állandósították és elmélyítették. Ezzel kiérlelték az első szovjetellenes népforradalmat. Bibó maga nyilvános fórumon 1956-ban nem szerepel, a Petőfi Körben nem szólal fel, a forradalom napjaiban se hallatja szavát. November 4.-e előtt a neve is csak kétszer jelenik meg a forradalom krónikáiban. Először akkor, amikor a nemzeti parasztpárt, Petőfi-párt néven, a réginel egyetemesebb igényekkel, újjáalakult, s őt végrehajtó bizottságának tagjául választotta. Másodszor akkor, amikor a november harmadiki kormánylistán Nagy Imre egyik államminisztereként szerepel. Felszólalni csak azután szólal fel, hogy a hatalmi-gyarmatosító vonalvezetés újra felülkerekedik s Oroszország történelmünkben harmadszor szegődik el a demokratikus és haladó törekvések eltiprására. Ha Bibó Nagy Imre miniszterelnök hívásának november 4.-e hajnalán nem enged, ha mint minisztertársainak többsége, ő is otthon marad, ha a parlamentben a helytállást a törvényes kormányért magára nem vállalja, se bántalom nem éri, se szemrehányás nem érheti később. Bibó azonban a reá hárult feladatot – ez most már nemcsak saját meggyőződésének, hanem a nép szándékainak képviselője is – azzal a minden pátosztól mentes természetességei vállalja el, ami írásait is annyira jellemzi. Nézetei mellé személyét, jövőjét veti nyomatéknak.

NYILATKOZATÁNAK megszövegezése, kikézbesítése, sokszori lemásolása után, otthonában folytatta munkáját, rendületlenül. A szovjet katonaság ekkor már lefegyverezte a még ellenálló magyar csapatokat. A szabadságharcosok egyes csoportjai azonban folytatták a kilátástalan utóvédharcot, gyárépületekben, kapualjakból és mellékutcákban. Bibó István se kapitulált. Tovább képviselte azt a forradalmi kormányt, amelynek miniszterelnöke s egy minisztere már a jugoszláv követségre húzódott s honvédelmi minisztere az oroszok foglya volt. „Tervezete a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” november hatodikára készült el. Ebben megismételte és részletezte a november negyedikai nyilatkozat tételeit. A kibontakozás kiinduló pontját továbbra is a parlamentarizmus, a többpártrendszer visszaállításában, a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson alapuló közösségi tulajdonában, a kibontakozás letéteményesét továbbra is a törvényes Nagy Imre kormányban jelölte meg. A kibontakozás feltételének továbbra is az orosz csapatok kivonását mondta. Ennek célszerű ütemezésére is kitért. A tervezet ötödik pontja alkotmányjogi formulázással összegezte mindazt, amit a forradalomban a népakarat vetett fel. Ez a tervezet ugyanúgy terjedt el a fővárosban, mint a korábbi nyilatkozat: „A higgadt hang, az okos érvelés, a semmilyen szenvedélyek irányában nem engedékeny szilárdság – vallja szemtanú gyanánt Molnár Miklós – leírhatatlan hatást gyakorolt a szenvedélyekre: meggyorsította azt a páratlan folyamatot,

amely szinte az egész forradalmi tömeget az államférfiak tömegévé alakította át, amilyen szervezetlen és spontán volt a forradalom, olyan átgondolt, bölcs és egységes volt a hónapokon át tartó nagy népi visszavonulás, amely lépésről lépésre védte a kivívott pozíciókat, tapogatta azt a pontot, ahol az ellenállás a lábát újra megvetheti s ahonnan útjára indulhat egy józan kibontakozás.”

A forradalom eszményeiért és kivívott eredményeiért helytálló államminiszter most csak látszatra magános; csak akkor látszik annak, ha elfeledjük, hogy a legszélesebb tömegek a fegyverek elhallgatása után mozdultak meg, sztrájkokkal és néma tüntetésekkel passzív ellenállásra. S ha a forradalom első két hetében a közbizalom a kommunista Nagy Imre felé fordult, a hosszú, kitartó és kilátástalan végső szakaszon azt a nemzeti akaratot, amelyért a sztrájkoló munkásság állt helyt, Bibó István fejezte ki. Eltökéltége összhangban van a tömegek eltökéltégével, kockázatvállalása és helytállása párhuzamos a munkásság helytállásával. Az egész magyar néppel van egyedül abban, hogy a történetek ellenére sem képes feladni makacs helytállását a forradalom célkitűzéseirért. „Ha a forradalmat utóbb eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor ilyené nem saját esztelensége, hanem cserbenhagyottsága tette” írja később a külföldnek szánt emlékiratában. Ezzel a nagyvilághoz fordul. Erre az utolsó lépésre csak akkor határozza el magát, amikor kibontakozási tervet vezet, amely „minden elvi engedmény nélkül tartalmaz méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást”, válasz nélkül marad. A „Magyarország és a világhelyzet” Bibó István utolsó szava a magyar kérdésben. Hanghordozása egy vádiraté: „Kitörhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímeit produkálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számot vetve a kommunista párt magyarországi erkölcsi s politikai hitelvesztésével, elfogadja a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokráciát s bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetuniónak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialakítja Magyarország függetlenségét és szabadságát?”

A Memorandumot, amely a magyar helyzetet a Szovjetunió, a nyugati hatalmak és a semleges országok szegényének, megoldását mindezek érdekének mondja, egy semleges ország diplomatája hozta ki Magyarországról. A bécsi Die Presse 1957 szeptember nyolcadiki számában jelent meg. Még idejében ahhoz, hogy az Egyesült Nemzetek éppen esedékes magyar ülését a megjelenés megelőzze. S már későn ahhoz, hogy Bibó István mondandója a tárgyalásokon szóba kerülhessen.

Bibó István ekkor már második hónapja fogoly volt. Az újjászervezett politikai rendőrség május 27.-én tartóztatta le, s ebből az alkalomból különös körülményekkel járt el. A házat, ahol lakott, erős különítmények vették körül. Arra a roppant valószínűtlen eshetőségre készültek fel, hogy Bibó a hatóságai közegekkel fegyveresen száll szembe, feledve, hogy közel fél esztendeje már korábbi hivatalába, az Egyetemi Könyvtárba is bejárt. A könyvtárból börtöncellába juttatott gondolkodó, ítélőszék elé csak másfél év múlva, 1958 júliusában

és augusztusában került. A zárt tárgyaláson hozott ítélet életfogytiglani fogságra szólt, s a hatóságok csak néhány hónap múltán, 1958 karácsonyán hozták nyilvánosságra. A szűkszavú újsághírek az ítélet részletes megindokolását nem tartalmazták, s nem utaltak arra se, hogy Bibó visszavonta volna nézeteit. Tudjuk, hogy nem vallotta magát bűnösnek. Bűnét abban fedezték fel, hogy ő, „aki a semlegesség bajnokának szerepében tetszelgett, november negyedikén sürgette a nyugati imperialista hatalmak katonai intervencióját”. Mint nyilatkozatának szövege tanúsítja, ezt nem cselekedte, s a nyugati hatalmak 1956-ban nem mutatkoztak se imperialistáknak, se a szabadságeszmék hű megvédőinek. Olvashattuk még azt is, hogy Bibó 1945 és 1947 között „a nemzeti paraszt párt jobboldali ideológusa volt”, valamint azt is, hogy vezetője lett annak a paraszt párt örökébe lépő Petőfi-pártnak, amely „a tömegek megtévesztéséért folytatott harcban a revizionizmus után talán a legtöbb és legkorszerűbb muníciót szállította az ellenforradalomnak ideológiájával”.

A fogoly államférfi tanulmányainak egybegyűjtését értékük indokolja s kiadását az írja elő, hogy az Emlékirat közzétételét – a Die Presse tanúsága szerint – minden személyi melléktekintet félretételével kérte annak idején. Védelmét is írásai szolgálják hatásosan: személyében a magyarországi kommunisták azt az embert hallgattatták el, akinek meghallgatása elháríthatta volna tőlük azt a megpróbáltatást, hogy az első kommunistaelenes népferradalommal a Szovjetunió Magyarországon szembesüljön. Tanulmányai egy józanabb jövő politikai kultúráját alapozzák meg. Könyvéhez útravaló mottónak ezek a híres verssorok kívánkoznak: „Mert ha sehol is: otthon állok, – mert az a való, mit én látok, – akkor is, ha mint délibábot, – fordítva látom a világot”.

*

Otthon? Ha a lepergett két évtizedre s Bibó sorsára gondolok, felmerül a Kölcsey sor, az a „nem lelé honját a hazában”. A hatvanas évek elején Bibó még mindig fogoly. „Jobb helyre vitték! Jól bánnak vele!” bizonygatták a Magyarországról jövők s menők, kissé zavartan, s ha valaki egyszer összehasonlító tanulmányt írna Kazinczy kufsteini s Bibó magyarországi börtönélet-színvonaláról, alighanem a Habsburg-dinasztia királyai kerülnének ki a humánium glóriájával övezetten a párhuzamból. Bibót 1963-ban helyezték szabadlábba, s ezt akkor meg is említettem, ahogy illik, egy akkori róla szóló előadásban írt utóiratban: így „... E sorok kinyomtatásának előestéjén, Kádár János közkegyelmi rendelete következtében, Bibó István visszatérhetett börtönéből otthonába. A jó hír még nem ígéri, de már fölkelti azt a reményt, hogy a független gondolkodó és moralista hamarosan elfoglalhatja azt a helyet a nemzet nagy tanárai közt, amely tudása és jelleme szerint egyaránt megilleti.”³ Reményt? Az ilyen ügyekben intézkedésre illetékesek alárendelt könyvtári állásba utalták, ahol a börtönvektől megviselt, s gyenge egészségű embernek jelentékeny munkát kellett végeznie elégtelen bérért. A pozíció mineműségét megfelelően érezteti a hivatali cím, amit megadott angliai barátának, hogy jobb, ha oda küld angol nyelvű anyagot stúdiumaihoz: „Központi Statisztikai Hivatal. Szerzeményezési Osztály”. Ez volt az a lehetőség, amely a tehetséget, Bibó Istvánét, élteti? Az,

³ „Mit cselekedjünk?,” Útitárs. Oslo-Bécs, 1963.

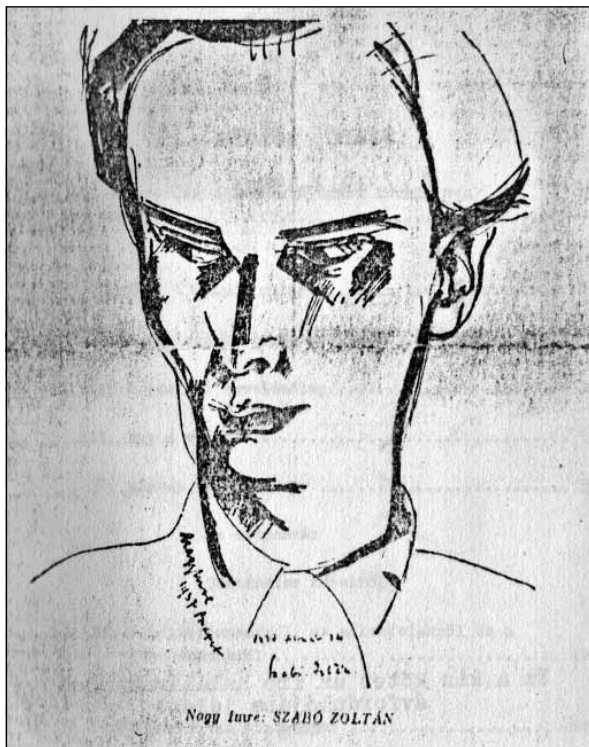
hogy egyre többen, egyre lelkesebben lettek „kiegyezés”-nek hívei, az „elvfeladás nélküli kompromisszumok” prókátorának lehetőségeit és szabadságát korántsem gyarapította. Egy évtizeddel a közkegyelmi szabadlábra helyezés után újságolta egy rokonszenves esszéista, hogy egy folyóirat Bibó-cikk kiadását vette tervbe. Meg is jelent egy rövid tanulmány „Tanya és urbanizáció” címmel még 1973-ban s elvégezhetett egy stúdiumot az Akadémia Igazgatástudományi Bizottságának a közigazgatási területrendezés ügyéről. 1976-ban kiadott angol könyvét Révai András, Huszár Lászlók és végül Crick professzor segítették megjelenéshez. Ebben hozzáértés híján s annak az előítéletemnek a foglyaként, hogy az elmélyülés ebben a témakörben veszteséges gazdálkodás a tehetségével, nem vettem részt. Bibó börtönévei nem rontottak se szellemén, se jellemén, de halála óta hiába igyekszem elnyomni magamban azt az érzést, hogy bizonyos átvitt értelemben azt az életfogytiglani szabadságvesztésre ítélő végzést végrehajtották. A hagyaték számbavételét talán elvégzi majd, ha képes lesz örökségének felismerésére, egy új nemzedék.

Jegyzet

A fenti portrét, illetve portré-vázlatot, régi társamról, barátomról – Bibó Istvánról – nagyjából húsz évvel ezelőtt írtam. Amikor ezt írtam, ő harmadik éve volt börtönben – törvénykezés útján elkövetett államhatalmi bosszúállás következtében – Magyarországon. A forradalmat követő harmadik évben készült ez a szöveg, a Bibó válogatott politikai és történeti tanulmányait begyűjtő kötet bevezetőjének.⁴ Az ő fogsága, az évszám és az előszó-funkció határozta meg az írás műfaját, hangvételét és hanghordozását: nem a soron következő utókoroknak készült. Magam a betűvetőknek abba a fajtájába tartozom, amelyik régebbi írásaitól, indokoltan vagy oktanul, általában elidegenedik, erre a bevezetőre azonban a megszokottnál jóval intenzívebb gyanakvással gondoltam vissza később, s ennek a különleges rossz érzésnek több oka volt. Az egyik – valószínűleg nem ez a legsúlyosabb – az, hogy a tények, adatok, események rekonstruálásában több helyt egyedül a magam, illetve – 1956 novemberétől – mások emlékezetére voltam utalva, s az adatok ellenőrzésére alig-alig volt lehetőség. Pontosságra ugyan általában csak a kifejezésre törekedtem, többnyire sikertelenül, de válságos fordulópontokról, azokról a szürke és katasztrófális történelmi pillanatokról, amelyek oly sokszor s oly sűrűn értek engem és kortársaimat, a historikusok mesterségbeli precizitását az írói tisztességtudás is előírja, különösen, ha kiváló elméjű, tehetségű és becsületű emberről van szó, aki fogoly. Hogy ezt a pontosságot a rekonstruálásban mennyire tudtam megközelíteni, bizonytalan volt, valahányszor elővettem a könyvet, rossz érzés fogott el; s amikor közös barátunkat, Sárközi Mártát viszontláttam, s ő kérte a könyvet, fenntartásaimat az előszóról elmondtam neki. Alighanem ez váltotta ki azt, hogy Bibó a róla szóló bevezetőmet megigazította, anélkül, hogy én

⁴ Bibó István, *Harmadik út*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. – A fenti szöveg első része a kötet előszava volt. A csillag utáni kiegészítés 1979 májusában íródott.

erre őt megkértem volna. A helyesbítéseket egy noteszből kitépett papírlapra írta rá, nehezen kiolvasható kézírásával, de pontos utalással – oldalszám, sorszám – arra, hogy mi hová való. Ezt elég régen tehetette, a papír sárgaságáról ítélve: azt, hogy ez minnek a korrektúrája, a papírlap tetején a „H. Ü. 1961” jelzés fejtette meg. Olyan mondatokon, amelyek az én nézeteimet fejezik ki, Bibó nem javított, s az, hogy aránylag kevés tárgyi pontatlanságot talált, tájékoztatóim lelkiismeretességét dicséri. A módosítások jelentőségét megfelelően érezteti, hogy én, mivel nem tudtam megállapítani, hogy Bibó meddig maradt az Országházban, miniszteri szobájában, az után, hogy 1956 november 4.-én az orosz katonák megszállták a parlament épületét: az időpont megjelölését kikerültem, s ezt írtam: „A miniszter a maga helyzetét ekkor már egy csöppet nevetségesnek találta.” Ez a mondat Bibó helyesbítésével így módosul: „Két nap múlva a miniszter a maga helyzetét már egy csöppet nevetségesnek találta.” Így tudtam meg, ebből a korrektúra-sorból, hogy két napig maradt hivatali szobájában, őrhelyén fegyvertelenül, a parlamentben. Mivel ezt az elsárgult papírlapot nehéz felindulás nélkül kézbe vennem, a Magyar Füzetek szerkesztőit kértem meg arra, hogy Bibó módosításait az eredetibe átvezessék. Magam a régi előszó szövegén nem változtattam, ami eltérés van a néhai s e mai szöveg közt: Bibó Istvánnak köszönhető. Magaménak nem az egykori bevezető eredetijét tekintem, hanem ezt. Ez a hiteles.

Zsögödi Nagy Imre (Csikszögöd, 1893. július 25. – Csikszereda, 1976. augusztus 22.) festőművész rajza. (Forrás: Szabó Zoltán: nyugati levelek, ABC Független Kiadó, 1985.)